

Γεωγραφίες

Αρ. 28 (2016)

Γεωγραφίες, Τεύχος 28, 2016

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΟ ΑΦΙΕΡΩΜΑ

Στέλιος Γκιάλης

Θ Ε Μ Α Τ Ι Κ Ο Α Φ Ι Ε Ρ Ω Μ Α

ΓΕΩΓΡΑΦΙΕΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΝΙΣΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΟ ΑΦΙΕΡΩΜΑ

Στέλιος Γκιάλης¹

Geographies of work and uneven development in Europe during the crisis: an introduction to the special issue

Stelios Gialis

1. Γεωγραφία της Εργασίας: για μια επιστημονική συζήτηση που άνοιξε και πρέπει να διευρυνθεί

Οι εργασίες του ανά χείρας αφιερώματος αποτελούν προϊόν μιας θετικής συνύπαρξης των συγγραφέων τους στο πλαίσιο του μονοήμερου συνεδρίου/ημερίδας με τίτλο «Γεωγραφίες της εργασίας και της άνισης ανάπτυξης στην Ευρώπη της κρίσης», που διεξήχθη στις 30 Απριλίου του 2015 στην Αθήνα, στο κτήριο «Κωστής Παλαμάς» του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών². Η πρόταση της Συντακτικής Επιτροπής και του εκδότη των *Γεωγραφιών* για ένα αφιέρωμα του περιοδικού στη Γεωγραφία της Εργασίας, το οποίο θα συγκεντρώνει ορισμένες από τις ενδιαφέρουσες εισηγήσεις που παρουσιάστηκαν, έγινε άμεσα και αυτονόητα δεκτή.

Στην εισαγωγή αυτή θα προσπαθήσω να παρουσιάσω σύντομα τα άρθρα που συναποτελούν το αφιέρωμα, καθένα εκ των οποίων ενσωματώνει σε διαφορετικό βαθμό τμήματα της σύγχρονης προβληματικής της Γεωγραφίας της Εργασίας. Πριν γίνει αυτό όμως θα προσπαθήσω να εισαγάγω τον αναγνώστη του αφιερώματος σε κάποιες, αναγκαστικά περιορισμένες, πτυχές της προβληματικής του σχετικά νεοσύστατου επιστημονικού αυτού πεδίου. Συγκεκριμένα, θα εστιάσω στη σχέση μεταξύ εργατικής δράσης και τοπικής κλίμακας. Περαιτέρω θεωρητικές, πολιτικές και εμπειρικές διαστάσεις της Γεωγραφίας της Εργασίας αναπτύσσονται αναλυτικά και για το ελληνόγλωσσο κοινό στο νεοεκδοθέν βιβλίο³ *Γεωγραφία της Εργασίας: Εργατική δράση, ευέλικτη απασχόληση και χωρικές ανισότητες* (βλέπε Γκιάλης και Herod, 2015).

Συνοπτικά, η Γεωγραφία της Εργασίας είναι ο κλάδος της σύγχρονης κριτικής γεωγραφικής σκέψης ο οποίος:

Πρώτον, μελετά και παρουσιάζει τους εργάτες από μια νέα θεωρητική σκοπιά, ως ενεργούς γεωγραφικούς δρώντες που αναπτύσσουν τα δικά τους χωρικά μορφώματα και προσπαθούν να εφαρμόσουν χωρικές στρατηγικές ως μέρος των πολιτικών και οικονομικών τους αγώνων. Μέσα από την προσπάθειά τους αυτή, λιγότερο ή περισσότερο συνειδητή, επιδιώκουν να διαμορφώσουν την οικονομική γεωγραφία του καπιταλισμού σύμφωνα με τους δικούς τους στόχους, αλλά όχι κάτω από συνθήκες αποκλειστικά δικής τους επιλογής.

Δεύτερον, υποστηρίζει με βάση τα εννοιολογικά της εργαλεία αλλά και εμπειρικά ευρήματα πως, οι εργάτες χρειάζονται μια διαφορετική «χωρική παγιοποίηση» (spatial fixity) από εκείνη που προτάσσουν το κεφάλαιο ή το κράτος για να εξασφαλίσουν την καθημερινή ή την από γενιά σε γενιά αυτό-αναπαραγωγή τους. Με αυτήν την έννοια, τα «ιδανικά» χωρικά αποκρυσταλλώματα και σχέδια των εργατών, των καπιταλιστών και του κράτους συνήθως αλληλοσυγκρούονται. Αυτή η παραδοχή επιτρέπει μια πολύ πιο δυναμική θεώρηση του ότι η οικονομική

1. Επικουρος Καθηγητής, Τμ. Γεωγραφίας, Παν. Αιγαίου, stgialis@aegean.gr

γεωγραφία του καπιταλισμού είναι αντικείμενο ενεργών αγώνων ως μέρος της χωρικής πράξης του κάθε κοινωνικού δρώντος – δεν εξελίσσεται απλώς σύμφωνα με την εσωτερική λογική της καπιταλιστικής συσσώρευσης αλλά υπόκειται σε αμφισβήτηση, τόσο άμεση όσο και έμμεση.

Τρίτον, μελετά την εργασία, το κεφάλαιο και το κράτος ως πολυσύνθετους και ενίοτε αντιφατικούς, και όχι σαν μονολιθικούς, κοινωνικο-χωρικούς δρώντες, καθώς διαφορετικά τμήματα μέσα στην καθεμία από αυτές τις κοινωνικές κατηγορίες προτιμούν πολύ διαφορετικά χωρικά μορφώματα και αναπτύσσουν αποκλίνουσες στρατηγικές για να τα καθιερώσουν στο τοπίο.

Αυτά τα αξιώματα αποτελούν μέρος της βασικής θεμελίωσης της αγγλόφωνης Γεωγραφίας της Εργασίας, ορισμένα εκ των οποίων αναλύονται περαιτέρω στις υπο-ενότητες που ακολουθούν με έμφαση στη σημασία της τοπικής κλίμακας.

2. Η σημασία του τόπου για τους εργαζόμενους και τη δράση τους

Η μεγάλη πλειονότητα των εργαζομένων στον σύγχρονο κόσμο είναι «δεμένη» με έναν συγκεκριμένο τόπο στον οποίο ζει και εργάζεται. Είναι με άλλα λόγια τοπικά προσδιορισμένη και οριοθετημένη. Ο κάθε τόπος (place) είναι ένα συγκεκριμένο τμήμα της γήινης επιφάνειας το οποίο χαρακτηρίζεται από μια μοναδική αίσθηση του «ανήκειν» που τον καθιστά διαφορετικό από άλλους και ταυτόχρονα τον φορτίζει με σηματοδοτήσεις και νοήματα. Ο τόπος είναι ταυτισμένος από πολλούς γεωγράφους με την τοπική κλίμακα (local scale), την κλίμακα δηλαδή στην οποία οι περισσότεροι άνθρωποι ασκούν τις καθημερινές τους δραστηριότητες.

Η διαφορετικότητα ανάμεσα στους τόπους είναι προϊόν της ανθρώπινης πρόσδεσης, υλικής αλλά και συναισθηματικής, σε αυτούς. Οι εργαζόμενοι, που αποτελούν και το κέντρο της προσοχής του ανά χειράς αφιερώματος, ζουν και εργάζονται σε συγκεκριμένους τόπους και όχι σε άλλους και, κατά συνέπεια, είναι προσδεδεμένοι με τους τόπους αυτούς. Στο πλαίσιο αυτό, έχουν συγκεκριμένα υλικά συμφέροντα από τη διαμονή τους εκεί, με κυρίαρχα αυτά της εργασίας, της κατοικίας και της αναψυχής, που πραγματοποιούνται σε συγκεκριμένες χωρικές υπο-ενότητες του τόπου

τους. Πρώτα και κύρια, η έννοια της τοπικής πρόσδεσης (local-dependence) προκύπτει από το ότι οι ταξικές σχέσεις ανάμεσα σε επιχειρήσεις και εργοδότες αναπτύσσονται σε συγκεκριμένους τόπους και, με αυτή την έννοια, είναι τοπικά-προσδιορισμένες και εξειδικευμένες ταξικές σχέσεις. Κατά τη διάρκεια του βίου τους, δε, οι άνθρωποι αναπτύσσουν ένα ευρύτερο πλέγμα σχέσεων, πέραν των εργασιακών, με αποτέλεσμα η υλική τους επιβίωση και ευμάρεια να εξαρτώνται από τις εκάστοτε συνθήκες που έχουν διαμορφωθεί στον «τόπο τους» και όχι σε άλλους τόπους. Αυτό εξηγεί και το γιατί, ακόμη και αν η εργασιακή πρόσδεσή τους εκεί έχει εκλείψει, συχνά οι άνθρωποι δεν μπορούν ή δεν επιθυμούν να αλλάξουν τόπο.

Σημαντική παράμετρος διαμόρφωσης της φυσιογνωμίας των τόπων είναι η κανονικότητα και η επανάληψη των κοινωνικο-ταξικών, παραγωγικών αλλά και άλλων σχέσεων που αναπτύσσουν οι άνθρωποι που τους κατοικούν. Έτσι, τα θεσπισμένα ωράρια, οι νόμοι λειτουργίας των επιχειρήσεων και οι λοιποί θεσμοί και πρακτικές διαμορφώνουν μια καθημερινή, πλην ειδικών εξαιρέσεων, φυσιολογική λειτουργία των χώρων παραγωγής και κατανάλωσης, χωρίς την οποία η καθημερινή ζωή στον κάθε τόπο θα ήταν μη λειτουργική ή αβίωτη. Συνολικά λοιπόν, οι τόποι αποκτούν δομική υπόσταση και συνοχή, τόσο σε υλικό όσο και σε συναισθηματικό επίπεδο, με αποτέλεσμα να είναι ξεχωριστοί για τους ανθρώπους και τις δραστηριότητες που αναπτύσσονται σε αυτούς.

Εξίσου σημαντική με τη μοναδικότητα και διαφορετικότητα, ως αναπόσπαστο στοιχείο προσδιορισμού του κάθε τόπου, είναι και η σημασία των υπερ-τοπικών ή δια-τοπικών σχέσεων. Πράγματι, η ανάπτυξη των επικοινωνιών μεταφορών και επικοινωνιών, αλλά και η «παγκοσμιοποίηση» των διαδικασιών παραγωγής και ανταλλαγής έχουν καταστήσει σημαντικό προσδιοριστικό στοιχείο της φυσιογνωμίας των τόπων τόσο το τι συμβαίνει μέσα σε αυτούς όσο και το τι συμβαίνει έξω από αυτούς. Αυτό γιατί, ό,τι συμβαίνει έξω από αυτούς επενεργεί στο εσωτερικό των τόπων και αδιαχώριστα αλληλοδιαπλέκεται με τις εσωτερικές διαδικασίες, έτσι που οι τόποι να είναι και τα δύο πράγματα ταυτόχρονα: τοπικές/εσωτερικές και μη-τοπικές/εξωτερικές διαδικασίες, πρακτικές και συμβάντα που διασταυρώνονται σε συγκεκριμένα «σημεία» και τα καθιστούν «αδιαίτητους τόπους». Έτσι οι τόποι δεν χαρακτηρίζονται μόνο από την τοπικότητα αλλά και από την *τοπική αποκρυ-*

στάλλωση της παγκοσμιοτήτας. Μία σειρά από πολυπλόκαμες διαδικασίες που λαμβάνουν χώρα στο εσωτερικό ενός τόπου έχουν το ένα άκρο τους εκεί και τα υπόλοιπα σε άλλους τόπους του «παγκόσμιου χωριού». Έτσι, οι έννοιες του τόπου του χώρου δεν μπορούν πλέον να εύκολα να διαχωριστούν η μία από την άλλη, καθώς οι διαφορετικοί τόποι (στενά) αλληλοδιαπλέκονται και (άνισα) αλληλεξαρτώνται, διαρκώς επανα-συντιθέμενοι μεταξύ τους σε ενιαίους χώρους.

Σε κάθε περίπτωση, οι εργαζόμενοι και η εργασία που προσφέρουν είναι προσδεδεμένοι με συγκεκριμένους τόπους ή πακτωμένοι σε συγκεκριμένες τοποθεσίες. Εξαιρούμενων ορισμένων κλάδων των μεταφορών, στους οποίους οι εργαζόμενοι μετακινούνται συνεχώς και συχνά διανυκτερεύουν εκτός του τόπου κατοικίας τους, στη μεγάλη πλειονότητα των άλλων κλάδων η παραγωγική διαδικασία αναγκαστικά εμπλέκει τους εργαζόμενους σε δραστηριότητες και μετακινήσεις εντός τοπικών ορίων. Πράγματι, οι περισσότεροι, αν όχι όλοι, οι εργαζόμενοι σε εργοστάσια, καταστήματα εμπορίου, εταιρείες παροχής υπηρεσιών ή αποθήκες πρέπει να μετακινηθούν καθημερινά προς τις εγκαταστάσεις της επιχείρησης με την οποία έχουν συνάψει κάποιας μορφής σύμβαση εργασίας, ώστε να επιτελέσουν τα καθήκοντά τους. Ακόμη και σε σύγχρονες δραστηριότητες, που αξιοποιούν ευέλικτες μορφές απασχόλησης ή εξ αποστάσεως εργασία ή παράλληλη απασχόληση των εργαζομένων σε διάφορα υποκαταστήματα, δεν παύει να απαιτείται η κατά περιόδους συστηματική παρουσία των εργαζομένων σε συγκεκριμένους τόπους εργασίας.

Παράλληλα, οι εργάτες πρέπει να πάνε σπίτι για ύπνο κάθε βράδυ και επομένως υπάρχουν συγκεκριμένα «φυσικά» όρια εντός των οποίων μπορούν να μετακινηθούν σε καθημερινό επίπεδο. Έτσι, μπορεί η ανάπτυξη των υποδομών μεταφορών και οι συναφείς τεχνολογίες να έχουν επιτρέψει τη σημαντική διεύρυνση της μέσης ημερήσιας απόστασης εργασίας-κατοικίας, εντούτοις όμως η απόσταση αυτή παραμένει εντός κάποιων λελογισμένων ορίων.

Όπως η παραγωγή νέων αξιών είναι αναγκαστικά τοπικής κλίμακας έτσι και η κατανάλωση των παραγόμενων αγαθών και υπηρεσιών είναι προσδεδεμένη με συγκεκριμένους τόπους. Κάποια τοποθεσία εντός της οποίας έχουν συσταθεί και λειτουργούν αγορές είναι απαραίτητη ώστε τα προϊόντα να διατεθούν προς πώληση, να αγοραστούν από τους εργαζόμενους-κατανα-

λωτές και, τελικά, να καταναλωθούν. Μεταξύ άλλων, αυτή η διαδικασία είναι απαραίτητη ώστε να ολοκληρωθεί ο κύκλος αναπαραγωγής του κεφαλαίου και να συνεχίσει σε διευρυμένη κλίμακα η κερδοφορία, εκ των ουκ άνευ παράγοντας για τις καπιταλιστικές κοινωνίες.

Επίσης, οι θεσμοί και οι πρακτικές πέρα από το ότι αποκρυσταλλώνονται σε τοπικές δομές γύρω από την εργασία, αποκτούν μιας μορφής «τοπική αδράνεια». Έτσι, οι νεότεροι εργαζόμενοι σε έναν τόπο, είτε έχουν μεγαλώσει σε αυτόν είτε είναι μετανάστες από άλλες περιοχές, γρήγορα εξοικειώνονται με όλες τις τοπικές δομές και δραστηριότητες που συγκροτούν την τοπική κοινωνία. Οι δομές αυτές μπορεί να συνδέονται με την παραγωγή, όπως, για παράδειγμα, μια περιοχή εγκατάστασης επιχειρήσεων, με την τοπική διοίκηση και τις δομές πρόνοιας, όπως ένα νοσοκομείο, ή την αναπαραγωγή και αναπληρή, όπως οι τοπικές ταβέρνες και χώροι διασκέδασης. Οι δομές αυτές χρησιμοποιούνται από τους κατοίκους και τους εργαζόμενους, νεότερους και ηλικιωμένους, και συνήθως δεν αλλάζουν δραματικά στο πλαίσιο λίγων δεκαετιών. Έτσι, οι εργαζόμενοι αποτελούν συστατικό κομμάτι των τοπικών δομών και δραστηριοτήτων και της σχετικής αδράνειας που αυτές φέρουν, και συμβάλλουν, με τη σειρά τους, στη σταθερότητα των δομών αυτών. Είναι, ούτως ειπείν, «*μαθημένοι να ζουν*» στους τόπους αυτούς και όχι σε κάποιους άλλους.

Τα παραπάνω αποδίδουν στους τόπους εξαιρετικής σημασίας χαρακτηριστικά, τόσο υλικού όσο και συμβολικού χαρακτήρα. Είναι χαρακτηριστικό, και εύκολα αναγνωρίσιμο, πώς οι εργαζόμενοι έπειτα από αρκετά χρόνια εργασίας και ζωής, θεωρούν τον τόπο τους ως συστατικό κομμάτι της ύπαρξής τους, το οποίο δυσκολεύονται να αποχωριστούν. Έτσι, δεν είναι λίγα τα παραδείγματα όπου οι επιχειρήσεις εγκαταλείπουν τους τόπους αλλά οι εργαζόμενοι εξακολουθούν να αναζητούν λύσεις εργασίας και επιβίωσης σε αυτούς, παρά το γεγονός ότι η φτώχεια και η ανεργία θα μπορούσαν δυνητικά να αντιμετωπιστούν, αν επέλεγαν να μεταναστεύσουν.

3. Τοπική γείωση και χωρική ευελιξία εργαζομένων και επιχειρήσεων

Οι τόποι είναι εξαιρετικής σημασίας για τους εργαζόμενους επειδή οι αγορές εργασίας εντός των οποίων βρίσκουν απασχόληση ή αναζητούν εργασία είναι θε-

μελιωδώς και κατ' ουσίαν τοπικά συγκροτημένες. Η τοπική συγκρότηση των αγορών εργασίας και της καθημερινής ζωής των εργατών είναι, σε κάθε περίπτωση, ένας επιπλέον παράγοντας που συμβάλλει στον κατακερματισμό τους σε επιμέρους αντιτιθέμενες ομάδες, και στον ελλιπή συντονισμό στη βάση των πραγματικών τους συμφερόντων. Μπορεί οι εργαζόμενοι ενός κλάδου να αναγνωρίζουν το δίκαιο των αιτημάτων των συναδέλφων τους σε κάποιους άλλους τόπους, και την ανάγκη να συμπλεύσουν με αυτούς διεκδικώντας τα κοινά τους συμφέροντα. Η βούλησή τους όμως αυτή, σε πάρα πολλές περιπτώσεις, υπερκεράζεται από το γεγονός πως ζουν και εργάζονται σε έναν συγκεκριμένο τόπο, διαφορετικό από εκείνο των συναδέλφων τους, που «απαιτεί» από αυτούς να παραγνωρίσουν το «καθολικό συμφέρον» του κλάδου ή της τάξης τους, προς όφελος του «ειδικού συμφέροντος» της επιχείρησης και του τόπου τους. Η απειλή της απώλειας των θέσεων εργασίας μπορεί να ωθήσει τους τοπικούς εργάτες στην υποστήριξη των αιτημάτων των εργοδοτών, σε ευθεία αντιπαράθεση με εργαζόμενους άλλων περιοχών που επιλέγουν τη διεκδίκηση.

Με τη σειρά τους και οι επιχειρήσεις είναι προσδεδεμένες σε συγκεκριμένους τόπους, παρά τη σχετικά μεγαλύτερη χωρική ευελιξία που το κεφάλαιο απολαμβάνει στις σύγχρονες κοινωνίες. Παρόλο που μοιάζει, και είναι, αντιφατικό το ότι οι επιχειρήσεις χρειάζονται τη «γείωση» σε συγκεκριμένους τόπους, ενώ ταυτόχρονα αναζητούν χωρική ευελιξία, εντούτοις υπάρχουν κλάδοι και δραστηριότητες που, όπως και οι εργαζόμενοι, είναι «παγιδευμένοι» σε κάποιους τόπους και στερούνται σημαντικών βαθμών «χωροθετικής ευελιξίας». Ενώ, παραδείγματος χάρη, οι μεγάλες παραγωγικές επιχειρήσεις μπορούν να αναθέσουν υπεργολαβικά μεγάλα τμήματα της παραγωγής τους σε άλλους τόπους, εντούτοις δεν είναι εύκολο να μετακινηθούν ολότελα σε άλλες περιοχές. Αυτό είναι φυσιολογική συνέπεια των επενδύσεων σε υποδομές και γη που έχουν κάνει στον αρχικό τόπο εγκατάστασής τους, της εξειδίκευσης των εργαζομένων στην περιοχή, των συνεπειών που θα έχει η απόσυρσή τους αυτή στις πωλήσεις των προϊόντων τους και μιας σειράς άλλων παραμέτρων.

Η παρατήρηση αυτή φαίνεται να έρχεται σε αντίφαση με τη διαπιστωμένη μεγαλύτερη χωροθετική ευελιξία κεφαλαίου και επιχειρήσεων. Στην πραγματικότητα, όμως, δεν είναι όλες οι επιχειρήσεις στον ίδιο

βαθμό χωρικά ευέλικτες όπως, αντίστοιχα, δεν είναι και όλοι οι εργαζόμενοι στον ίδιο βαθμό τοπικά «πακτωμένοι». Ανάμεσα στην απεριόριστη χωρική ευελιξία και στην πλήρη τοπική αδράνεια βρίσκεται ένα εκτεταμένο συνεχές εντός του οποίου τοποθετούνται όλες οι διαφορετικές κατηγορίες και τύποι επιχειρήσεων. Η θέση που λαμβάνει μια επιχείρηση στο συνεχές αυτό καθορίζεται από σειρά παραμέτρων όπως, μεταξύ άλλων, ο κλάδος στον οποίον ανήκει, το μέγεθος και ο αριθμός των εργαζομένων που απασχολεί ή η εταιρική της δομή. Αναμφίβολα, οι μεγάλες επιχειρήσεις με ανεπτυγμένο τεχνικό καταμερισμό εργασίας και ισχυρή κεφαλαιακή βάση έχουν τη δυνατότητα μεγαλύτερης χωρικής ευελιξίας και μπορούν να επιλέγουν τους τόπους εγκατάστασης των επιμέρους σταδίων της παραγωγικής διαδικασίας ανάλογα με τις ανάγκες τους. Με αυτήν την έννοια, μετεξελίσσονται από τοπικού ή εθνικού χαρακτήρα επιχειρήσεις σε πολυεθνικά εταιρικά σχήματα, ενώ όσες έχουν ήδη μια υπερεθνική δομή αναπτύσσουν περαιτέρω τη διεθνή τους διάρθρωση αναπροσδιορίζοντας τους τόπους εγκατάστασης των επιμέρους δραστηριοτήτων τους, εντάσσοντας νέους τόπους καινούργιων χωρών στο «μενού» των χωροθετικών τους επιλογών, και αφαιρώντας άλλους από τη σχετική λίστα.

Παρ' όλα αυτά, ακόμη και οι μεγαλύτερες των μεγάλων επιχειρήσεων δεν βρίσκονται σε συνεχή κίνηση ούτε μπορούν να λειτουργούν ως άλλα «μέσα μεταφοράς σε διαρκή κίνηση», προκειμένου να επιτελούν τον παραγωγικό τους ρόλο. Στον βαθμό που επιλέγουν να επενδύσουν σε έναν τόπο οφείλουν, και προσπαθούν, να επιδείξουν μια αφοσίωση σε αυτόν, αναπτύσσοντας τοπικούς δεσμούς και έναν ικανό βαθμό ενθήκευσης (local embeddedness). Επιλέγοντας τον εκάστοτε τόπο για να αντλήσουν φυσικούς πόρους ή να οργανώσουν την παραγωγή προϊόντων ή ακόμη για να πουλήσουν τα προϊόντα τους, αποκτούν αυτομάτως τοπικά ενδιαφέροντα και συμφέροντα. Διαμέσου της διαδικασίας επιλογής τοπικών συνεργατών, πρόσληψης εργατών, δημιουργίας εγκαταστάσεων παραγωγής και πώλησης, αλλά και μέσω της προσπάθειας συμμόρφωσης με το τοπικό ρυθμιστικό πλαίσιο και πρακτικές, τα ενδιαφέροντα των επιχειρήσεων μετεξελίσσονται σε ισχυρά τοπικά συμφέροντα. Έτσι, οι τοπικοί δεσμοί, που περιλαμβάνουν την καλλιέργεια κλίματος εμπιστοσύνης και συνεργασίας με ποικίλους τοπικούς παράγοντες και

φορείς γίνονται ισχυροί, και οι επιχειρήσεις επιθυμούν να μείνουν «εδώ» και όχι να μετεγκατασταθούν «εκεί». Ακόμη και αν η επιθυμία μετεγκατάστασης γίνει σταδιακά ισχυρή, η τελική απόφαση πρέπει να σταθμιστεί με μεγάλη προσοχή, καθώς περιλαμβάνει νέα κόστη, αποεπένδυση και απόσυρση από υφιστάμενες αγορές, απαξίωση εγκαταστάσεων, αλλά και συνυπολογισμό του ρόλου των επιχειρήσεων-ανταγωνιστών.

Το επίπεδο χωρικής ευελιξίας των επιχειρήσεων, που είναι σημαντικά μεγαλύτερο ανάμεσα στις πολυεθνικές εταιρείες, όπως ήδη ειπώθηκε, είναι μεταβαλλόμενο ανάλογα με την οικονομική και πολιτική συγκυρία αλλά επηρεάζεται και από τον βαθμό μονοπωλίας του κάθε κλάδου. Έτσι, τις τρέχουσες δεκαετίες κυριαρχίας του νεοφιλελεύθερου υποδείγματος παρατηρείται υψηλός βαθμός συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης του κεφαλαίου. Μία έκφραση του γεγονότος αυτού είναι οι μερικές εκατοντάδες πολυεθνικών που ελέγχουν ένα τεράστιο, και ολοένα διευρυνόμενο, ποσοστό της παραγόμενης αξίας και, κατά συνέπεια, έχουν γιγάντια οικονομικο-πολιτική δύναμη και πλούτο. Οι επιχειρήσεις αυτές έχουν δεκάδες εκατοντάδες εγκαταστάσεων και γραφείων, απλωμένων σε εξίσου πολλούς τόπους του πλανήτη. Η δυνατότητά τους να επενδύουν σε έναν τόπο και να εγκαταλείπουν έναν άλλο, περισσότερο αυξημένη από ό,τι σε κάθε άλλη ιστορική περίοδο, εξακολουθεί να καθορίζεται από τοπικές αδράνειες, όπως αυτές που επισημάνθηκαν στις προηγούμενες παραγράφους.

Παράλληλα, δε, η τοπική «γείωση» των πολυεθνικών αυτών γίνεται μέσω ενός πολύπλοκου δικτύου τοπικών θυγατρικών, δορυφορικών εταιρειών ή υπεργολάβων. Ειδικά στην περίπτωση των υπεργολάβων συνεργατών, που πολύ συχνά είναι μικρομεσαίες επιχειρήσεις, τα φαινόμενα τοπικής πρόσδεσης είναι πολύ ισχυρά. Το γεγονός της κυριαρχίας των πολυεθνικών παραγωγικών/αξιακών αλυσίδων δεν αναιρεί την παρουσία ενός κατά πολύ μεγαλύτερου αριθμού μικρότερων επιχειρήσεων, οι οποίες είναι σε σημαντικό βαθμό τοπικού χαρακτήρα και συνυπάρχουν σε σχέσεις συνεργασίας αλλά και ανταγωνισμού με τις χωρικά ευέλικτες πολυεθνικές. Με άλλα λόγια, η παραγωγική διαδικασία και οι αγοραπωλησίες προϊόντων στον σύγχρονο καπιταλισμό εξακολουθούν να είναι διαδικασίες ισχυρά συνυφασμένες με συγκεκριμένους τόπους απαιτώντας την τοπική ενθήκευση των επιχειρήσεων.

3. Κατακερματισμός στις αγορές εργασίας, επιχειρήσεις, ευέλικτη εργασία και Γεωγραφία της Εργασίας

Εξίσου πολυδιάστατος και σύνθετος είναι και ο ρόλος των αγορών εργασίας, οι οποίες σε καμία περίπτωση δεν φαίνεται να λειτουργούν σύμφωνα με τις θετικιστικές προσεγγίσεις των νεοκλασικών οικονομολόγων, ούτε και με βάση τις νεοφιλελεύθερες ιδεοληψίες περί «ελεύθερης ανταλλαγής εμπορευμάτων σε αδιατάρακτα λειτουργούσες αγορές». Αυτό απορρέει, μεταξύ άλλων, και από την ιδιαίτερη φύση του «εμπορεύματος εργασία» το οποίο δεν μπορεί να ρυθμιστεί και να υπαχθεί σε καθεστώς ανταλλαγής παρά μόνο ατελώς. Αποτέλεσμα του ατελούς αυτού χαρακτήρα των αγορών εργασίας είναι πως μια υπάρχει μια ποικιλία δυνάμεων, φορέων και δρώντων που διαμεσολαβούν ανάμεσα στο εμπόρευμα «εργατική δύναμη» και την ίδια την αγορά εργασίας.

Οι αγορές εργασίας κατασκευάζονται και ρυθμίζονται κοινωνικά αλλά και διαφοροποιούνται γεωγραφικά. Όσον αφορά την κοινωνική τους κατασκευή και ρύθμιση, αυτή συνδέεται με όλους εκείνους τους θεσμούς, τους μηχανισμούς και τις πρακτικές (π.χ., κρατικοί φορείς, ελεγκτικές αρχές, νομοθετικό πλαίσιο, καθιερωμένες μορφές απασχόλησης) που επιδρούν και αξιοποιούνται όποτε ένας εργαζόμενος βρίσκει απασχόληση σε κάποια επιχείρηση. Περιλαμβάνουν επίσης το σύνολο των μεμονωμένων αλλά και συλλογικών πρακτικών που τα δύο μέρη της εργασιακής σχέσης, δηλαδή οι εργοδότες και οι εργαζόμενοι, εφαρμόζουν όταν εμπλέκονται σε ρητές ή άρρητες συμφωνίες εργασίας.

Οι θεωρίες κοινωνικο-χωρικής ανισότητας και κατακερματισμού στις αγορές εργασίας άσκησαν κριτική στις προγενέστερες εκδοχές τους κατηγορώντας τις για μονομερή εστίαση στο εθνικό επίπεδο ανάλυσης και έλλειψη «γεωγραφικής ευαισθησίας» για άλλες χωρικές κλίμακες, όπως η τοπική ή η περιφερειακή. Ενσωμάτωσαν, δε, στο ερμηνευτικό τους πλαίσιο τη χωρική διαφοροποίηση και τον ρόλο που αυτή έχει στα ζητήματα ρύθμισης και διαχωρισμού στις αγορές εργασίας. Μίλησαν έτσι για κατακερματισμό που, μεταξύ άλλων, προκαλείται και αναπαράγεται λόγω χωρικότητας, γεωγραφικής διαφοροποίησης και άνισης ανάπτυξης. Ο προσδιορισμός των τοπικών αγορών εργασίας δεν συνίσταται τόσο στη χαρτογράφηση των ορίων τους μέσα

από τον προσδιορισμό χρόνων και προτύπων διαδρομών μετάβασης από την κατοικία στην εργασία. Έχει να κάνει, αντίθετα, με τον προσδιορισμό των βαθύτερων εκείνων δομών και λειτουργιών που επενεργούν τοπικά και που καθιστούν την εκάστοτε αγορά εργασίας όμοια ή διαφορετική από ό,τι οι άλλες.

Συνολικά, κατακερματισμός και η ευελιξία στην αγορά εργασίας είναι πρακτικά οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος, οι δύο αδιαίρετες πλευρές μιας ενιαίας διαδικασίας που ακούει στο όνομα «έλεγχος και αναδιάρθρωση». Παρά τις αλληπάλληλες τέτοιες αναδιαρθρώσεις νεοφιλελεύθερου χαρακτήρα τις πρόσφατες δεκαετίες, οι υπαρκτές αγορές εργασίας σε τόπους και περιοχές της ΕΕ και αλλού απέχουν πολύ από τα νεοκλασικά πρότυπα ανόθευτου ανταγωνισμού και δυναμικών εξισορρόπησης. Αντίθετα, αυτό που παρατηρείται είναι οι ισχυρές διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα σε ομάδες εργαζομένων του «κεντρικού πυρήνα», που απολαμβάνουν καλύτερες εργασιακές σχέσεις και έχουν καλύτερες απολαβές, και σε «περιφερειακές ομάδες» εργαζομένων που απασχολούνται με ευέλικτες, άτυπες ή παράνομες μορφές εργασίας και χαμηλές αποδοχές. Φαίνεται μάλιστα να υπάρχει μια τάση διεύρυνσης του μεγέθους και του ειδικού βάρους της δεύτερης ομάδας εργαζομένων (περιφερειακή) έναντι της πρώτης (κεντρική), ειδικά σε χώρες, όπως η Ελλάδα, που χτυπήθηκαν έντονα από την κρίση.

Σε κάθε περίπτωση, διαφορετικές στρατηγικές ευέλικτης εργασίας, ανάλογα και με τους υπάρχοντες διαχωρισμούς στις αγορές εργασίας, εφαρμόζονται πάνω σε διαφορετικά τμήματα των εργαζομένων. Αυτές οι διαφορετικές στρατηγικές, με τη σειρά τους, συμβάλλουν σε μια διαρκή αλλαγή και επαναπροσδιορισμό των υφιστάμενων εσωτερικών διαχωριστικών γραμμών. Συνολικά, πλάι στη βασική αντίθεση μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας, που είναι «διαρκώς και πανταχού παρούσα» υπάρχει και δρα μια σειρά από άλλες δευτερεύουσες, πλην όμως σημαντικές, αντιθέσεις. Τέτοιες είναι, η αντίθεση ανάμεσα σε γυναίκες και άνδρες, ανάμεσα σε νέους και παλαιούς εργαζόμενους, σε κεντρικούς και περιφερειακούς, σε εκείνους που απολαμβάνουν περισσότερες αποδοχές ή παροχές και στους άλλους που τις στερούνται. Πλάι σε αυτές τις δευτερεύουσες αντιθέσεις μπορεί να τοποθετηθεί και αυτή ανάμεσα σε εργαζόμενους μιας τοπικής αγοράς εργασίας ως προς αυτούς μια άλλης αγοράς εργασίας (π.χ., δύο γειτονικές πόλεις που διεκδικούν η μία από

την άλλη την εγκατάσταση μια μεγάλης εταιρείας που θα δημιουργήσει θέσεις εργασίας). Αντιθέσεις που, σε τελική ανάλυση, είναι αποτέλεσμα της ενδογενούς τάσης του καπιταλισμού να αναπτύσσει και βαθαίνει τον κοινωνικό και τεχνικό καταμερισμό της εργασίας.

4. Αντί επιλόγου: προλεγόμενα για τις εργασίες του ειδικού τεύχους/αφιερώματος

Δεδομένων των περιορισμών που το ίδιο το μέγεθος του τεύχους θέτει, επιλέχθηκαν τελικά πέντε αντιπροσωπευτικές της θεματολογίας του συνεδρίου εργασίες που δημοσιεύονται στις σελίδες που ακολουθούν. Οι φίλοι και συνάδελφοι, στους οποίους απευθύνθηκα, στήριξαν πρόθυμα τόσο το συνέδριο, με τη συμμετοχή τους και τις εισηγήσεις τους, όσο και την ιδέα του παρόντος αφιερώματος, με τα κείμενά τους⁴. Διπλή η στήριξη, διπλές και οι ευχαριστίες που τους οφείλονται. Όχι μόνο γιατί ανταποκρίθηκαν με επιστημονική συνειδηση και επάρκεια αλλά, και κυρίως, επειδή θέλησαν να συμβάλουν στο εγχείρημα της διάδοσης του σύγχρονου προβληματισμού για το χώρο, την εργασία και τη δράση των εργαζομένων από τη δική τους σκοπιά και με τις δικές τους δυνάμεις.

Το αφιέρωμα ξεκινάει με το άρθρο του Andrew Herod, μαθητή του Neil Smith, αλλά και φίλου και δικού μου δασκάλου στα της χωρικότητας της εργατικής δράσης. Στην παρέμβαση του με τίτλο “Labor’s Spatial Praxis And The Economic Geography Of The Greek Crisis”, αναπτύσσει τις βασικές θέσεις και αρχές της Γεωγραφίας της Εργασίας, όπως πρώτος αυτός της εισηγήθηκε από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, σηματοδοτώντας μια επιστημολογική τομή στη σύγχρονη Οικονομική Γεωγραφία. Παράλληλα, αναλύει τα ευρήματα δύο εμπειρικών μελετών που αφορούν σε διεκδικήσεις και αγωνιστικές αντιδράσεις οι οποίες εκδηλώθηκαν στην Ελλάδα την περίοδο της κρίσης. Οι μελέτες αυτές εκπονήθηκαν κατά τη διάρκεια της συνεργασίας μας στο πλαίσιο της μεταδιδακτορικής μου έρευνας⁵, και ο Andrew Herod έδειξε από την αρχή μεγάλο ενδιαφέρον για τα σχετικά ευρήματα και την προσπάθεια εξαγωγής γενικεύσιμων συμπερασμάτων από τους αγώνες που πρόσφατα αναπτύχθηκαν στην Ελλάδα. Έτσι, μελετάει τις χωρικές διαστάσεις των αντιστάσεων ενάντια στο περίφημο «χαράτσι», το φόρο δηλαδή επί της ακίνητης περιουσίας που επιβλήθηκε

μέσω των λογαριασμών του ηλεκτρικού ρεύματος, κατά την πρώιμη μνημονιακή περίοδο, αλλά και τη γεωγραφική στρατηγική των χαλυβουργών κατά την πολύμηνη απεργιακή διεκδίκηση ενάντια στις απολύσεις στην Ελληνική Χαλυβουργία στον Ασπρόπυργο. Καταλήγει, δε, στο ότι η χειραφετική δράση των εργατών, παρά τις μεγάλες δυσκολίες της συγκυρίας, μπορεί να συμβάλει σημαντικά στη δημιουργία τοπίων προς όφελός τους. Για τον λόγο ακριβώς αυτόν καλεί σε μετάθεση του επίκεντρου εστίασης από τις δράσεις του κράτους και των εργοδοτών στη δυναμική της εργατικής δράσης και των κινήματων, και στο πώς μπορεί αυτή να γίνει πιο αποτελεσματική.

Στη συμβολή του με τίτλο: «Χώρος και άτυπη εργασία. Η εθνογραφική εμπειρία της ναυπηγοεπισκευαστικής βιομηχανίας», ο Μάνος Σπυριδάκης μετατοπίζει το ενδιαφέρον από τις άμεσες κινηματικές χαρακτηριστικά εργατικές αντιστάσεις, σε «έμμεσες», «σιωπηλές», καθημερινές και μικρότερης κλίμακας αντιδράσεις, μελετώντας παράλληλα το ανθρωπολογικό και εθνογραφικό πλαίσιο στο οποίο αυτές εντάσσονται. Συγκεκριμένα, εστιάζει στον τρόπο με τον οποίο οι εργάτες της ναυπηγοεπισκευαστικής ζώνης επιχειρούν να επιτύχουν τους όρους της κοινωνικής τους αναπαραγωγής σε ένα πλαίσιο άτυπων εργασιακών σχέσεων, στο Πέραμα του Πειραιά. Για τη μελέτη του αυτή αξιοποιεί ένα χωροκοινωνικά ευαίσθητο διαλεκτικό και μεθοδολογικό πλαίσιο. Καταλήγει αναλύοντας με ενέργεια πώς οι εργαζόμενοι αντιδρούν αλλά και προσαρμόζονται απέναντι σε ένα εξαιρετικά πειθαρχικό και ασύμμετρο άτυπο σύστημα εξουσίας, αξιοποιώντας τις ρωγμές αλλά και αφομοιούμενοι στο πλαίσιο της κοινωνικής τους αναπαραγωγής.

Τη σκυτάλη του αφιέρωματος παίρνει ο Βασίλης Αυδίκος με το άρθρο του «Νέες γεωγραφίες της δημιουργικής εργασίας στην περίοδο της οικονομικής κρίσης: από τη συνεργατικότητα στην κολεκτιβοποίηση». Πρόκειται για μια συμβολή που αναλύει την ανάπτυξη των ευέλικτων και επισφαλών συνθηκών εργασίας στη λεγόμενη «δημιουργική οικονομία» και προβάλλει το παράδειγμα των «τρίτων τόπων» (συνεργατικοί χώροι εργασίας) ως ένα εν δυνάμει αντίδοτο στις παραπάνω συνθήκες. Υπογραμμίζοντας τα υψηλά επίπεδα εργασιακής επισφάλειας, τόσο για τους μισθωτούς εργαζομένους όσο και για τους ελεύθερους επαγγελματίες στις δραστηριότητες αυτές, προχωρά στη μελέτη του τρόπου οργάνωσης και των σχέσεων που αναπτύσσο-

νται στα συνεργατικά γραφεία. Σχέσεις οι οποίες μπορούν να εκτείνονται από την απλή συστέγαση των συνεργαζόμενων μέχρι και την κολεκτιβοποίηση του μεγαλύτερου μέρους της εργασίας τους. Αναδεικνύει, έτσι, εναλλακτικούς τρόπους (και χώρους) αντίστασης στο κυρίαρχο καπιταλιστικό τρόπο και την κρίση του, που αξίζουν προσοχή και μπορεί, υπό συνθήκες, να συνδυαστούν με μορφές συλλογικής δράσης και αντίστασης στους οποίους συνήθως εστιάζει η Γεωγραφία της Εργασίας.

Οι επόμενες δύο συμβολές στο αφιέρωμα μετατοπίζουν εκ νέου την προβληματική του αφιέρωματος, περνώντας στη μελέτη του έμμεσου αποτυπώματος των εργατικών δράσεων στις αγορές εργασίας (είτε μέσω της παρουσίας ή διά της απουσίας τους). Μελετούν, με άλλα λόγια, ζητήματα ευέλικτης εργασίας και κατακερματισμού μέσα στο κοινωνικο-χωρικό πλαίσιο των ελληνικών περιφερειών την περίοδο της κρίσης (2008-2011): μία περίοδο κατά την οποία αναπτύχθηκαν πολλοί εργατικοί αγώνες και διεκδικήσεις, οι περισσότεροι εκ των οποίων δυστυχώς δεν υπήρξαν νικηφόροι ούτε κατάφεραν να αναστρέψουν την επίθεση σε βάρος των δικαιωμάτων της εργασίας. Συγκεκριμένα, η Μαρία Τσάμπρα και ο γράφων στο άρθρο τους με τίτλο: «Τα μεταβαλλόμενα περιφερειακά πρότυπα ευέλικτης απασχόλησης στην Ελλάδα της κρίσης» μελετούν τις περιφερειακές διαστάσεις της κρίσης, και το πώς αυτές συμβάλλουν στην αναπαραγωγή ευέλικτων και άτυπων μορφών εργασίας. Εντοπίζουν σημαντικές διαφορές ανάμεσα στις περιφέρειες ανάλογα με την παραγωγική τους εξειδίκευση, αλλά και μια κοινή τάση: την επέκταση κακοπληρωμένων και ιδιαίτερα επισφαλών μορφών απασχόλησης που συνδέονται, αναπόσπαστα, με τις πρόσφατες νομοθετικές παρεμβάσεις επαναρύθμισης/απορρύθμισης των αγορών εργασίας.

Το αφιέρωμα ολοκληρώνεται με το άρθρο «Περιφερειακή κατανομή των θέσεων εργασίας στην Ελλάδα και εξέλιξή τους κατά την έναρξη της οικονομικής κρίσης», του Αλέξη Ιωαννίδη, το οποίο, υιοθετώντας τη μεθοδολογία του διπλού συνδυασμού επαγέλματος και τομέα οικονομικής δραστηριότητας, περιγράφει και κατηγοριοποιεί τις θέσεις εργασίας στις πολλαπλά χτυπημένες από την ύφεση ελληνικές περιφέρειες. Τα ευρήματα αποκαλύπτουν σημαντικό μέρος των περιφερειακών ανισοτήτων στην κατανομή τόσο των μισθών όσο και των «καλών» και «κακών» θέσεων εργασίας στην Ελλάδα.

Με τα πέντε αυτά άρθρα-παρεμβάσεις ολοκληρώνεται το αφιέρωμα στη Γεωγραφία της Εργασίας. Ας επιτραπεί καταληκτικά ένα σύντομο σχόλιο προς όσους διαβάζουν τις γραμμές αυτές, και ειδικά στους νεότερους που πιθανά πραγματοποιούν τα πρώτα τους βήματα στην κριτική γεωγραφική σκέψη για την εργασία. Όπως και η συλλογική δράση των εργαζομένων που μελετούν και έχουν στο επίκεντρο, τα άρθρα αυτά είναι προϊόντα μιας σύνθετης και καθόλα αντιφατικής «δικασίας», που απαιτεί σημαντική προσήλωση και ειλικρινές ενδιαφέρον, αλλά περιλαμβάνει και αρκετές δυσκολίες. Για αυτό και χρειάστηκαν αρκετοί μήνες ανάμεσα στην πρώτη τους προφορική παρουσίαση, στο πλαίσιο του συνεδρίου, και στην τελική «αποκρυστάλλωσή τους στο χαρτί». Για αυτό, επίσης, και οι όποιες, μικρές ελπίζουμε, ελλείψεις που περιέχονται σε αυτά, παρά την πολύμηνη και πιστά ακολουθημένη διαδικασία των ανώνυμων κρίσεων από αξιολογούς συναδέλφους⁶. Ό,τι σχετικό εντοπιστεί αποτελεί καταρχήν και κυρίως ευθύνη του γράφοντα. Ελπίζω να είναι στοιχειωδώς επιδραστικά και εναύσματα για περαιτέρω μελέτη και δράση, όπως τέτοια υπήρξαν για μένα στα τέλη της δεκαετίας του 1990 κάποια κείμενα της ελληνικής και διεθνούς γεωγραφικής σκέψης.

Σημειώσεις

2. Το διεθνές αυτό συνέδριο με τίτλο “Geographies of work and uneven development in Europe during the crisis” Seminar/ one-day conference, αποτέλεσε δραστηριότητα διάχυσης του The Southern-EU-flexicurity project, υλοποιούμενη στο πλαίσιο της δράσης «Ενίσχυση Μεταδιδακτόρων Ερευνητών» του επιχειρησιακού προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση (Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας, συγχρηματοδότηση του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου και Ελλάδας). Οι ενδιαφερόμενοι μπορούν να ανατρέξουν στο <https://laborgeographies.wordpress.com> για πληροφορίες σχετικά με το πρόγραμμά του αλλά και στο κανάλι που έχει δημιουργηθεί στο youtube όπου μπορούν να παρακολουθήσουν βιντεοσκοπημένες τις εισηγήσεις που παρουσιάστηκαν εκεί.

3. Ελεύθερα διαθέσιμο μέσω του ψηφιακού αποθετηρίου <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/4073>.

4. Στην πορεία προστέθηκε και ένα επιπλέον κείμενο, το οποίο δεν είχε παρουσιαστεί τον Απρίλη του 2015 αλλά προσθέτει σημαντικά στη σύγχρονη προβληματική για τις αγορές εργασίας στην Ελλάδα της κρίσης και σε περιφερειακό επίπεδο, αυτό του Αλέξη Ιωαννίδη.

5. Οι ευκαιρίες για διεξοδική συζήτηση επί αυτών δόθηκαν τόσο στο πλαίσιο της πολύμηνης μετάβασής μου στην Athens, Georgia των

ΗΠΑ όσο και τα τη διάρκεια της σύντομης επίσκεψής του στην Ελλάδα, τις μέρες διεξαγωγής του συνεδρίου.

6. Στους οποίους οφείλονται θερμές ευχαριστίες.

Ενδεικτική βιβλιογραφία

- Bergene, A.C., Endresen, S.B., Knutsen, H.M. (Eds.) (2010). *Missing Links in Labour Geography*. UK: Ashgate, Farnham.
- Castree, N. (Ed.) (2004). *Spaces of work: Global capitalism and geographies of labour*. Sage.
- Castree, N. (2007). “Labour Geography: a work in progress”. *International Journal of Urban and Regional Research* 31 (4), 853–862.
- Coe, N.M., Lier, D.C. (2011). “Constrained agency? re-evaluating the geographies of labour”. *Progress in Human Geography* 35 (2), 211–233.
- Gialis, S., & Herod, A. (2014). “Of steel and strawberries: Greek workers struggle against informal and flexible working arrangements during the crisis”. *Geoforum*, 57, 138–149.
- Gialis, S., Herod, A., Myridis, M. (2014). “Flexicurity, informality and immigration: the insufficiency of the Southern EU framework, as illustrated through the case of Preveza, Greece”. *Journal of Modern Greek Studies* 32 (1), 25–54.
- Hadjimichalis, C., & Hudson, R. (2014). “Contemporary crisis across Europe and the crisis of regional development theories”. *Regional Studies*, 48 (1), 208–218.
- Harvey, D. (1999). *The Limits to Capital* (New Ed). London and New York: Verso.
- Harvey, D. (2011). *The enigma of capital: and the crises of capitalism*. Profile Books.
- Herod, A. (1997). “Labor as an agent of globalization and as a global agent”. In: Cox, K.R. (Ed.) *Spaces of Globalization: Reasserting the Power of the Local*. New York: Guilford Press.
- Herod, A. (2001). *Labor Geographies: Workers and the Landscapes of Capitalism*. New York: Guilford Press.
- Herod, A. (2014). “Geography of labor”. In: Warf, B. (Ed.) *Oxford Bibliographies in Geography*. New York: Oxford University Press.
- ILO (2013). “Global employment trends 2013: Recovering from a second jobs dip”. *International Labour Office*. Geneva.
- Mitchell, D. (2011). “Labor’s geography: capital, violence, guest workers and the post-world war II landscape”. *Antipode* 43 (2), 563–595.
- Peck, J. (2013). “Making space for labour”. in: *Featherstone, D., Painter, J. (Eds.). Spatial Politics: Essays for Doreen Massey*, 99–114. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Tufts, S., Savage, L. (2009). “Labouring geography: negotiating scales, strategies and future directions”. *Geoforum* 40 (6), 945–948.
- Wright, E.O. (2000). “Working-class power, capitalist-class interests, and class compromise”. *American Journal of Sociology* 105 (4), 957–1002.